

*Trwam, jestem, czuję
cudnej zgody sprzeczność*
– o twórczości Maryli Czerkawskiej

Hanna Ratuszna

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2014

Recenzent

prof. dr hab. Krystyna Jakowska

Redakcja i korekta

Magdalena Prokopowicz

Projekt okładki

Tomasz Jaroszewski

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2014

ISBN 978-83-231-3148-9

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

tel. (56) 611 42 95, tel./fax 611 47 05

e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń

tel./fax (56) 611 42 38, e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Druk i oprawa: Wydawnictwo Naukowe UMK

Spis treści

Słowo wstępne	9
---------------------	---

CZĘŚĆ I

W KRĘGU MODERNIZMU – ŹRÓDŁA TWÓRCZOŚCI

I. Bieszczadzki trakt i krakowski bruk	15
„Tam na mnie czeka me szczęście promienne...” – debiut poetycki	20
Poezja wspomnień	25
„Dusze tęskne, wiecznie słońca głodne...”	26
Wiersze ze snów	29
Od radości do zniechęcenia	33
Doświadczenia religijne	34
W sidłach natury	37
Nokturny	40
Miłość	44
Muzyka natury, muzyka nocy	47
II. „Bo słowa były nie z tych...”	55
III. Proza artystyczna – proza życia	62
1. Tradycja salonu	62
2. W poszukiwaniu ideału	65
3. W poszukiwaniu szczęścia	66
4. Natura kobiecości, leśna natura	71
IV. „I Polak pięknie zginie...”	74
Sceny bitewne	76
Bitewny szlak	81
Tradycja pieśni wojennych	85
Czerkawska i inne poetki	91

CZĘŚĆ II

ŻYWOTY DRZEW I LUDZI – TWÓRCZOŚĆ POWOJENNA

I. „Księga żywotów”	103
„Natura naturans” i „natura naturata”	119
„Mors vitalis”	123
II. „Na zielonym niebie ziemi”	128
III. „W lesie jestem u siebie”	135
„Pieśń o kalinie...”	147
IV. „Różaniec kościołów...”	153
„Pokrowce szarości”	161
V. Dziecięcy świat	165
VI. „Wabienie słów”	176
Zakończenie	181
Bibliografia	184
Nota	187

Słowo wstępne

Maryla Czerkawska jest poetką, która nie należała do żadnej grupy artystycznej, nie zyskała także sławy równej Komornickiej czy Ostrowskiej. Jej życie nie upłynęło w cieniu skandalu czy prowokacji – nie była osobą, która chciałaby w jakiś sposób wyróżnić się z tłumu. Jej poezja zrodziła się z „potrzeby serca”, z wielkiej wrażliwości rozbudzonej niezwykle urodą bieszczadzkich połonin, swobody życia.

Twórczość Czerkawskiej obejmuje kilkanaście tomów poetyckich (*Poezje* 1908, *Nieukrzyżowani* 1909, *Poezje z 1914–1915* 1915, *Zielony cień* 1928, *Sieci na wietrze* 1931, *Ludzie i liście* 1935, *Malowaną na szkle* 1939, liczne zbiorki poezji dla dzieci) oraz tom opowiadań pt. *Z listów do niego* pochodzący z 1912 roku.

Jedną z ważniejszych cech jej wierszy jest syntetyczność obrazu. Poetka dba o słowo (ma ono bowiem twórczą moc, jest zwykle pozbawione patosu), równocześnie – wzorem pierwszych modernistów – ujawnia bogactwo tonów, śpiewność, w których waloryzuje wspomnienia. Twórcza wartość pamięci okazuje się szczególnie pomocna w zrozumieniu współczesnego, poranionego przez wojnę świata. Ocalająca zdolność pamięci przynosi nowe, niezwykle obrazy tworzące cykle (wśród nich znajdzie się bardzo urokliwy poświęcony Krakowowi).

Doświadczenie wojny, dramatyczna samotność, utrata bliskich i choroba pozbawiły poetkę złudzeń. Twórczość dla dzieci (wyznaczyła jej dalszą poetycką drogę) stała się przeciwwagą dla melancholijnej przeszłości, traumatycznych doznań, wyznaczyła drogę ku ocalającej idylli.

Poezja Czerkawskiej obfituje w bogactwo tematów, niektóre z nich są nowatorskie, np. cykle o kolei, ujawniają awangardowe wpływy. Język poezji także ulega zmianom. Od impresjonistycznego subiektywizmu poetka przechodzi ku obiektywnej relacji, reporterskiej precyzji (np. cykl bałtycki w tomie pt. *Sieci na wietrze*). W powojennych wierszach pojawia się inny typ „wzruszeniowości”, jej wartość będzie kształtowała nowa ocena przeszłości. Czerkawska powróci w cyklach pamięci (np. w wierszach o Krakowie) do historycznych wydarzeń, postaci, miejsc – w ten sposób powstanie mentalny plan miejsc bliskich (drogich sercu). Powrót do przeszłości będzie także próbą ocalenia rozbitej przez wojenne doświadczenia świadomości.

Echa drugiej wojny światowej pobrzmiwają zaledwie w kilku wierszach, wojenne przeżycia powracają w obrazach nasyconych dźwiękiem salw, hukami wybuchów bomb, w grzmotach groźnej dla człowieka, dziejowej burzy. Autorka prezentuje głów-

nie wyniszczoną przez działania wojenne naturę, unika zaś miejskich pejzaży (Czerkawska przetrwała okres wojenny w Krakowie).

Poetycka, modernistyczna paralela człowiek – natura powraca w utworach historycznego przełomu. Artystka ukazuje nędzę natury, którą zniszczyła wojenna pożoga. Natura, zawsze bliska wychowanej w Bieszczadach poetce, stanowi w dalszym ciągu ważny punkt odniesienia w refleksji o wartości życia. W perspektywie nowej, powojennej rzeczywistości staje się ona swoiście pojmowaną „pierwotnością”, podstawą istnienia „wszechrzeczy”. Ten metafizyczny kontekst jest w wierszach Czerkawskiej zaledwie zarysowany. Istotniejsze staje się dla niej to, co dostrzeżone, poetycki konkret, doświadczenie, które dopiero później (niejako w dalszej kolejności) prowadzi ku refleksji metafizycznej.

Niniejsza praca jest próbą prezentacji poetyckiego dorobku artystki z Bezmiechowej. Rekonstrukcja „programu poetyckiego” nie jest jednak w pełni możliwa. Poezja Czerkawskiej jest lirycznym zapisem doświadczeń, w wierszach powojennych także stenogramem zdarzeń. Określenia te nie są przypadkowe. Poetka ulegała wpływom nowatorskich prądów artystycznych, jej twórczość ewoluowała (awangardowe zapożyczenia). Istotny (obecny w niemalże wszystkich etapach artystycznej drogi) okazał się nurt refleksji egzystencjalnej. Punktem odniesienia w poetyckich obrazach był zawsze człowiek, czasem ukryty „za zielonością”, bujnością natury. Istnienie było pojmowane niekiedy jako nieuchronność trwania.

W twórczości Czerkawskiej nie brakuje także wierszy poświęconych zwyczajom, obrzędom regionu bieszczadzkiego. W *Malowaną na szkle* (1939), choć nie zostaje to powiedziane wprost, pejzaż górski z malowniczymi cerkwiemi przywodzi na myśl przestrzeń połonin, Łemkowszczyznę. Przejawy istnienia bliskiego natury kształtują perspektywę poetyckiego widzenia, artystka nie skupia swojej uwagi na poszczególnych wydarzeniach, lecz podejmuje próbę sformułowania prawd ogólnych, które wpisują się w rytm upływającego życia.

W obrazie świata dominuje prostota, znajdująca odniesienie także w stylu poetyckiej refleksji, w lirycznym przesłaniu. Podobnie jak w utworze *Filozof* z cyklu próz poetyckich Jana Kasprowicza pt. *O bohaterskim koniu i walącym się domu* (1906), różnorodność doświadczeń, bogactwo świata zostają wyrażone w uogólniającej tezie, która brzmi: „żyć to żyć, umrzeć to umrzeć”. W poetyckich obrazach wsi, przedstawionych w *Malowaną na szkle*, praca, „znojność i trud” (jak u Leśmiana) wyznaczają poszczególne etapy istnienia, życie objawia w ten sposób niezbywalną wartość. Myśl ta powraca w wierszach powojennych.

Analiza twórczości Maryli Czerkawskiej pozwala wyróżnić kilka okresów. Wśród nich ważne miejsce zajmuje poetycki debiut w „Tygodniku Ilustrowanym” w 1905 roku. Rok ten jest dla początkującej poetki szczególnie, artystka nawiązuje współpracę z redakcjami czasopism („Krytyka”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Słowo Polskie”), równo-

częściej oswaja się z rolą debiutantki (przygotowuje pierwszy tom poezji, który ukaze się w 1908 roku).

Początek wieku przyniósł interesujące tomy, m.in. Marii Komornickiej (*Baśnie i Psalmodie, Biesy*), Bronisławy Ostrowskiej (*Poezje, Chusty ofiarne*), Ewy Łuski (*Viraginitas, Chińskim tuszem*). Czerkawska nie mogła liczyć na podobny sukces, brak przynależności do grona artystycznego nie sprzyjał karierze poetyckiej. Nie o takiej jednak drodze poetka marzyła, jej pierwszy tom pt. *Poezje* (1908) ukazuje prostotę życia „zgodnego z naturą”, bieszczadzką codzienność, pozbawioną wielkich modernistycznych „tematów”. Impresjonistyczna nastrojowość wierszy przeradza się w kolejnych tomach poezji w reporterski namysł, obraz ulega wyostrzeniu, zostaje wykadrowany – nie oznacza jednak ucieczki przed światem, staje się ocalającym spojrzeniem człowieka dwudziestego wieku.

Kolejny okres przynosi niezwykle cenny zbiór wierszy legionowych z 1915 roku pt. *Poezje z 1914–1915*. Czerkawska ujawnia w nich nowy typ ekspresji (niektóre wiersze są zapisami relacji z pól bitewnych), sławi postać Marszałka. Jej dojrzałość artystyczną dokumentuje także zbiór próz poetyckich i nowel *Z listów do niego* (1912), który stanowi interesującą próbę opisu świata ludzkich relacji, wzajemnych zależności. Drobne formy narracyjne tworzące tom mają w dużej mierze charakter inicjacyjny, odkrywają pejzaż kobiecej duszy. Analizowany etap twórczości współtworzy także „leśny” tom poezji pt. *Zielony cień* (1928), w którym Czerkawska posługuje się symboliką roślin, tworzy poetycką wersję „żywotów drzew” i ludzi. Echo niezwykłych paralel pobrzmiwa także w kolejnym, ważnym w dorobku artystycznym Czerkawskiej tomie pt. *Malowaną na szkłe* (1939). W wierszach pochodzących z tego okresu pojawiają się również nieliczne obrazy prowincji (małe stacje kolejowe, trakcje, miasteczka – tom pt. *Ludzie i liście*, 1935) oraz portrety „zwykłych” ludzi: rybaków, chłopów (tom pt. *Sieci na wietrze*, 1931). Poetka jest zafascynowana lotnictwem – pisze nawet reportaż („Płomyk”, „Płomyczek”) zabarwione nutą liryzmu – poświęcone pierwszej szkole szybownictwa, która powstała właśnie w Bezmiechowej.

Wszystkie te różnorodne motywy, tematy współtworzą obraz świata, w którym przejawia się niezwykła wrażliwość podmiotu lirycznego, niekiedy zdystansowanego wobec opisywanych wydarzeń, niezwykle rzadko jednak uzbrojonego w oręż ironii. Czerkawska próbuje ukazać w wierszach rzeczywistość świata, który za chwilę zostanie ogarnięty wojenną pożogą, nie ma jednak w jej wierszach lęku i pośpiechu, katastroficznego obrazowania.

Kolejne tomy poetyckie (m.in. *W czas pogody, U starej wierzby*) oraz wiersze publikowane w czasopiśmie wyznaczają już etap powojenny. Pojawi się w nich obraz nowej sytuacji (cykl o Krakowie), innego świata, w którym niezbywalną wartość stanowi ocalająca moc pamięci.

Na szczególną uwagę zasługuje twórczość dla dzieci, w której poetka realizuje motywy ludowe. Jej wiersze, kierowane do dzieci, nie tylko ilustrują bogactwo „małego światka”, stanowią dziecięce vademecum, imienniki pisane ku pokrzepieniu serc, uczą ciekawości świata, szacunku dla życia, przyjaźni. Ich muzyczność, fantastyka, bogactwo obrazów zostały wykorzystane w słuchowiskach radiowych. Prezentowany tom nie obejmuje jednak analizy twórczości radiowej. W okresie powojennym poetka nawiązała współpracę z Polskim Radiem, pracowała także jako sekretarka w Towarzystwie Przyjaciół Teatrów Lalek, jej słuchowiska dla dzieci cieszyły się popularnością. Ten etap twórczości wymaga osobnego opracowania.

★

Składam serdeczne podziękowania Paniom Bibliotekarkom z Biblioteki Miejskiej w Lesku za pomoc i życzliwość.

CZEŚĆ I

**W KRĘGU MODERNIZMU
– ŹRÓDŁA TWÓRCZOŚCI**

I

Bieszczadzki trakt i krakowski bruk*

Maryla Czerkawska jako poetka wpisuje się w atmosferę epoki, w której debiutowała. Jej nazwisko nie pojawia się jednak w wielkich syntezach literackich Młodej Polski¹. O jej twórczości najwięcej pisał Wilhelm Feldman, który w okresie krakowskich studiów recenzował jej pierwsze utwory. We *Współczesnej literaturze polskiej* z 1930 roku Feldman dostrzegł w wierszach obecność „dziewczęcych marzeń, ech nieuchwytnych snów i przeczuć tęsknych”, równocześnie jednak docenił krytyczny ton obecny w poemacie *Nieukrzyżowani*², który – jego zdaniem – świadczył o „głębokim przeżyciu tragizmu pokolenia”³. Feldman podkreślił indywidualizm twórczy autorki *Zielonego cienia*, docenił jej klasycystyczne zainteresowania, które znalazły „odbicie” w utworach pisanych „na ludową nutę”.

Odmienne zdanie na temat twórczości Czerkawskiej przedstawił w *Dziejach literatury pięknej w Polsce* Aleksander Brückner. Badacz dostrzegł różnorodność tematyczną jej poezji, intelektualny potencjał, równocześnie jednak zaznaczył, że bardzo szybko przechodzi ona od „snów dziewczęcych do inwektyw na ludzi i czasy”⁴. Hieronim Michalski w artykule *O antologię poezji współczesnej*, zamieszczonym w „Czasie”⁵, przywołuje nazwisko Maryli Czerkawskiej wśród innych znanych i mniej znanych 73 poetów, co może świadczyć o popularności i uznaniu. Michalski sytuuje poetkę w gronie artystów Polski Odrodzonej. Wyznaczone przez niego ramy czasowe projektowanej antologii obejmowały lata 1918–1938. W uzasadnieniu wyboru Michalski pisał:

* Rozdział ten stał się podstawą artykułu przygotowanego do publikacji w księdze *Nieznaani – niedoczytani*, pod red. M. Stali i K. Fiołka.

¹ Nie jest obecna w rozprawie Artura Hutnikiewicza (*Młoda Polska*), czy w podręczniku Marii Podrazy-Kwiatkowskiej (*Młoda Polska*).

² Poemat opublikowany w „Krytyce” 1909, nr 2.

³ W. Feldman, *Współczesna literatura polska*, Kraków 1930, s. 400.

⁴ A. Brückner, *Dzieje literatury pięknej w Polsce*, Kraków 1936, wyd. 2, cz. 2, s. 252.

⁵ H. Michalski, *O antologię poezji współczesnej*, „Czas” 1937, nr 229, s. 8.